

УДК (477)«1944-1956»

Ігор Татарінов*

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 1944–1956 рр.

Basing on little-known archival and printed sources the author investigates material conditions of life and lights up daily life of heavy-industry workers in hard conditions of post Second World War period. In the article also is analyzing the level and quality of life of Ukrainian workers.

У роки незалежності України значно посилюється інтерес істориків, економістів, правознавців, фахівців інших галузей знань до вивчення різних сторін господарського розвитку нашої держави. Останнім часом багато науковців досліджують такий недостатньо вивчений аспект, як повоєнна відбудова України. Друга світова війна стала однією з найбільших катастроф в історії людства. Україна зазнала величезних людських та матеріальних збитків під час війни: загинув кожний шостий мешканець республіки, близько 2,5 млн. громадян були вивезені до Німеччини на примусові роботи, було зруйновано понад 16 тис. промислових підприємств, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, та понад 28 тис. сіл, близько 40 млн. кв.м житлової площі. Уцілілими залишилось тільки 19 % промислових об'єктів. Загальна сума збитків України становила понад 285 млрд. крб.¹

У повоєнні роки в умовах спалахнулої холодної війни виникла гостра потреба у негайному комплексному переозброєнні армії та флоту на якісно новому технічному рівні. Заради цього керівництво країни зосередило увагу на якнайшвидшому відновленні промислового потенціалу республіки, зокрема на розбудові важкої індустрії. Ціною величезного напруження фізичних та моральних сил люди сумлінно та самовіддано працювали на відбудову, сподіваючись таким чином швидко подолати жахливі наслідки війни. За умов, коли всі наявні матеріальні та людські ресурси було кинуте на вирішення завдання по подоланню економічного відставання СРСР від країн Європи, питання забезпечення належного рівня добробуту людей так і не було вирішене, на відміну від європейських країн. Повоєнне відновлення республіки передбачало відродження важкої індустрії, як пріоритетної галузі промисловості. Передбачалося, що важка промисловість забезпечить економічне підґрунтя гонки озброєнь, яка розпочалася відразу по закінченню Другої світової війни. Саме до

* *Татарінов Ігор* – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Рецензент: Климов А.О., кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

важкої промисловості було спрямовано значні матеріальні та людські ресурси, в той час, як робітники та службовці на своїх плечах винесли основний тягар повоєнного відновлення промислового потенціалу республіки та подальшого форсованого нарощування темпів виробництва.

Мета даної розвідки – на основі аналізу маловідомих архівних матеріалів та узагальнення публікацій сучасних істориків – визначити рівень забезпеченості працівників важкої промисловості України необхідними для життя матеріальними і соціальними благами, тобто предметами, товарами, послугами і умовами, що задовольняють людські потреби. Основним завданням нашого дослідження є заповнення існуючої наукової прогалини у вивченні повсякденного життя працівників важкої промисловості України у перше повоєнне десятиліття.

Щоб досягти поставленої мети необхідно охарактеризувати основні складові добробуту. А саме: висвітлити рівень прибутків та споживання, забезпечення основними побутовими послугами, визначити ступінь диференціації робітництва за прибутками та рівнем споживання та відповісти на ключове питання – чи була бідність робітників та службовців важкої промисловості УРСР тотальною.

Практично всі радянські дослідження, присвячені повоєнному періоду, акцентуючи увагу на численних повоєнних труднощах наголошують, що в цілому їх вдалося ліквідувати за роки перших двох післявоєнних п'ятирічок. В той же час недостатній рівень прибутків та споживання у досліджуваній період згадувати було не прийнято, а повоєнні дослідники всіляко підкреслювали «високий або достатній рівень добробуту робітників та службовців»². У післявоєнні роки також не існувало конкретного визначення такого поняття, як рівень бідності, а дослідження у цьому напрямі могли завдати досліднику певних ускладнень в житті. Вищезгадані життєві стандарти також не були диференційованими, як і не існувало визначення рівня прожиткового мінімуму у сучасному розумінні цього критерію. Тому, заради об'єктивного та усестороннього дослідження рівня повоєнного добробуту українського робітництва, доцільніше буде вивчати цей аспект через призму сучасних трактувань цих понять. Цієї теми певною мірою торкнулися у своїх працях такі сучасні українські науковці, як Л. Ковпак, Л. Хойнацька³. Захищено низку дисертацій, де також було частково порушено питання повоєнного рівня життя українців⁴. На жаль, попри наукову перспективність та очевидну актуальність дослідження цієї теми, вона поки що так і не стала предметом ґрунтовного вивчення.

Однією з найбільшійших проблем, що значно ускладнювала повсякденне життя українського робітництва у повоєнні роки була житлово-побутова. Під час минулої війни було зруйновано половину довоєнного житлового фонду⁵. Влада активно зайнялася житловим питанням, обравши простіший і дешевший напрямок – відновлення зруйнованих будівель та зведення тимчасового житла. Найлегшим способом зведення тимчасового житла на той час вважалося переобладнання у бараки обгорілих, напівзруйнованих і недобудованих приміщень. На жаль, будівництво нового житла здійснювалося у значно менших обсягах, ніж відновлювальні роботи. Така практика зберігалася протягом всього повоєнного

десятиліття. Наприклад, на 1952 рік по 12 областях республіки, де було зосереджено переважну більшість підприємств важкої індустрії, нараховувалося 3666 бараків, у яких мешкали майже 50 тис. робітників та їхніх сімей⁶. Взагалі, зведення бараків, у яких повністю ігнорувалися санітарно-гігієнічні норми проживання, було як для центральних, так і місцевих органів влади найпростішим методом вирішення житлової проблеми.

Численні зловживання відповідальних за надання житлової площі осіб суттєво ускладнювали життя сімей робітників. Так, у 40-і роки зловживання в сфері житлово-комунального господарства прийняли широкомасштабний характер, про що свідчать численні матеріали перевірок МВС УРСР. На 1 червня 1947 загальна сума крадіжок та розтрат у вищезгаданій сфері становила понад 3,2 млн. крб. МВС виявило численні випадки надання квартир певним особам за хабар, також було зафіксовані факти підробки документів на право отримання житлової площі та надання фальшивих ордерів⁷. В той же час, тисячі сімей українських робітників перебували на квартирному обліку, очікуючи своєї черги на поліпшення житлових умов. Наприклад, на кінець 1952 р. у списку черговиків на отримання житла у м. Львів знаходилося близько 4,5 тис. сімей місцевих робітників⁸. Наступного 1953 р. на обліку у Львівському міськвиконкомі перебувало вже понад 7 тис. сімей робітників, що очікували своєї черги на отримання квартири⁹. На Донбасі також було зафіксовано порушення в житловій сфері. Наприклад, по найбільшим вугільним підприємствам республіки – комбінатам «Артемвугілля» і «Сталінвугілля» у 40-і роки виявлено численні факти нецільового використання державних коштів. Виділені державою кошти на індивідуальне житлове будівництво шахтарів були частково розкрадені керівництвом комбінатів¹⁰. У повоєнні роки в умовах стрімкого промислового та демографічного зростання влада не могла вирішити житлову проблему, адже забезпечення нормального рівня життя українському робітникові для влади не було пріоритетним завданням.

Значною мірою на повоєнний рівень життя українських робітників впливав необлаштований побут. В гуртожитках, де проживало близько 20 % робітників, спостерігалась майже повна відсутність меблів, дзеркал, годинників, подекуди в холодних кімнатах можна було зустріти тапчани і навіть нари. Так, при неофіційному контролі листування робітників деяких Харківських машинобудівних підприємств військовою цензурою НКГБ УРСР були виявлені численні скарги робітників на погані житлово-побутові умови та зростання серед робітництва негативних соціальних настроїв. Так, робітник Харківського заводу № 75 В. Фидеріков у листі від 8 січня 1945 р. скаржився: «...У кімнаті у мене дуже холодно, як приїхав, жодного разу не був у теплі. Зараз із приятелем спалили табуретку та трохи зігрілися. Гірше за все справи із грошима, заробітку зовсім не має. ...Ордерів на проживання зовсім не дають. У гуртожитку все рване та брудне, мила зовсім не видають, все дуже погано...»¹¹. Під час Другої світової війни особливо постраждали водопровідна система та каналізаційна мережа. На відродження цієї сфери були спрямовані значні капіталовкладення, але демографічне зростання та вплив робочої сили до промислових центрів значно випереджали рівень

побутової розбудови. Так, у повоєнні роки середньодобова норма споживання води на одного мешканця таких промислових центрів Донбасу, як Горлівка, Макіївка, Маріуполь не перевищувала 50 л. Цей показник значно відставав від середньодобової норми у 120 л на особу¹². У Харкові 1953 р. середньодобова потреба у воді по місту складала 215 тис. куб. м, але існуюча система могла надати лише 152 тис. куб. м води, з якої половина йшла на потреби промисловості. У деяких випадках середньодобова норма на одного харків'янина складала лише 10 літрів при потребі у 150. Катастрофічною була ситуація з водопостачанням на околицях міста, де проживала переважна більшість харківських робітників. Деякі робітничі селища взагалі були позбавлені водопроводу й не були підключені до міської каналізації¹³. У подальшому побутова ситуація дещо покращилася. На 1955 р. у 14 містах України були відновлені довоєнні або новозбудовані каналізаційні мережі, відремонтована більшість водогонів. У 50-і роки знизився потік скарг до центральних і місцевих газет та владних інстанцій. Але попри це, ситуація із побутом робітників залишалася складною, про що свідчать матеріали тогочасних періодичних видань¹⁴. Отже, протягом першого повоєнного десятиліття отримання українським робітником комунально-побутових послуг було досить низьким.

Невід'ємною складовою при визначенні рівня добробуту працівників важкої промисловості України у перше повоєнне десятиліття є характеристика матеріального становища, основною складовою якого була зарплата, що надавала від 80 до 100 % прибутків до сімейного бюджету. З одного боку, рівень життя визначається складом і розміром потреб в різних благах, які постійно змінюються. З другого боку, рівень життя обмежується можливістю їх задоволення, виходячи з положення на ринку товарів і послуг, прибутків населення, заробітної платні працівників. Але і розмір заробітної платні робітника, і рівень життя його сім'ї визначаються масштабом і ефективністю виробництва, науково-технічного прогресу, культурно-освітнім рівнем населення і його структурою, національними особливостями, політичною владою. Цілком закономірним явищем є те, що рівень прибутків працівників важкої індустрії республіки повинен бути вищим за решту галузей. Шкідливі для життя умови праці та специфічність роботи повинні були мати значно вищий рівень оплати. Наприклад, на Лутугінському чавуноливарного заводу звичайний сталевар отримував щозміни близько 50–70 крб., що на місяць складало близько 900–1000 крб.¹⁵. На тогочасному флагмані вітчизняного важкого машинобудування, Ворошиловградському паровозобудівному заводі, у 1947 році машиніст паровозу отримував 790 крб., зварювальник – 1200 крб., слюсар – 1000 крб., токар – 900 крб., коваль – 1000 крб. тощо. У ці роки завод давав роботу майже 10 тис. робітників: 9151 робітнику та 498 ІТП¹⁶. Найбільший рівень прибутків у важкій промисловості мали працівники вугільно-добувної галузі, де середня зарплата складала близько 1200–1300 крб. Але за радянських часів рівень прибутків знаходився у повній залежності від умови виконання виробничого плану, який у повоєнні роки систематично підвищувався, що призводило до того, що його не виконували в середньому до 30–40 % працівників. Наприклад, на шахтах тресту «Фрунзевугілля» комбінату «Артемвугілля», що на Донеччині, середньомісячні

прибутки шахтаря 1946 р. складали лише 824 крб.¹⁷. Таким чином, відносно високий офіційний рівень прибутків у важкій промисловості насправді був значно нижчим, і як наслідок, значно гірший рівень матеріального забезпечення.

Важливим показником рівня життя тієї чи іншої групи промислових робітників є грошовий прибуток на одного члена сім'ї. Так, 1953 р. у найбільших промислових центрах Харківської, Дніпропетровської та Сталінської областей 23 % всіх сімей робітників мали середньомісячний прибуток на одного члена сім'ї менше 350 крб., 33 % мали прибуток в розмірі від 351 до 500 крб., 31 % сімей мали 501–750 крб., а на 9 % сімей припадало 751–1000 крб. Цікаво, що найбільш високим середньомісячним прибутком на одного члена сім'ї в розмірі понад 1001 крб. мали лише 4 % сімей¹⁸. Отже, найбільш високий середньомісячний прибуток на одного члена сім'ї мали всього 13 % сімей робітників важкої промисловості, тобто переважна більшість сімей (87 %) мала середній та нижче за середній рівень середньомісячного прибутку на душу. Звідси і значно гірший рівень життя членів сімей робітників та службовців важкої індустрії України, адже у досліджуваний період практично не існувало окрім заробітної платні інших можливостей покращення матеріального добробуту. Таким чином є всі підстави стверджувати, що рівень заробітної плати переважної більшості українських працівників важкої промисловості був недостатнім для повноцінного життя у переповнені труднощами повоєнні роки.

Важким випробуванням для українського робітництва були 1946–1947 рр. Посуха знищила більшу частину врожаю і в результаті не вдалося виконати плани по заготівлі хлібу. Влада розпочала кампанію по економії хлібу, видавши декілька відповідних постанов. Промисловим підприємствам було урізано так звані продовольчі ліміти, що виділялися для отоварювання карток. У деяких промислових центрах робітники взагалі не могли по декілька днів отоварити картки на хліб, залишившись таким чином без основного продукту.

Продовольчі труднощі було відразу взято на контроль партійними органами. НКГБ регулярно перевіряло робітниче листування, відстежуючи таким чином зміни соціальних настроїв українських робітників. Так, в листі донбаського працівника шахти Смолянка комбінату «Сталінвугілля» С. Рудниченка, від 16 квітня 1947 р. містилися наступне: «Я став худий, як тінь, від голоду ноги пухлі, навіть боляче ходити. Страшно на себе дивитися, залишилися шкіра та кістки. Взагалі зараз у мене такий стан, який був під час полону. Згадую полон та порівнюю із сьогодніням... Просив розрахунок – відмовили, а зараз не знаю, яким чином вирватися звідси. Хочу бігти куди очі дивляться, а якщо зловлять – хай засуджують, помру у тюрмі, але не на свободі від голоду...». На вугільну промисловість припадає чи не найбільше зафіксованих фактів голоду. Подібний лист було прочитано відповідними органами держбезпеки від донбаського шахтаря С. Климова з шахти № 10-біс м. Сталіно, який 22 травня 1947 р. писав родичам наступне: «Життя зараз дуже погане, я сильно ослаб, а заробітку зовсім немає. Зарплати отримую 200–250 крб. на місяць, а з неї потрібно відрахувати квартирні кошти, борг, податки на прибуток та бездітність, і в результаті нічого не зали-

шається. Змушений знову брати в борг в конторі... Немає ніякого робітничого контролю... скільки захочуть – стільки і дають. Працой – не працюй – однаково...»¹⁹. Аналогічних листів було зафіксовано по всім без винятку підприємствам важкої промисловості. Взагалі, в роки повоєнного голоду рівень життя був не просто низьким, українське робітництво знаходилося на межі фізичного виживання.

Низький рівень життя у повоєнні роки сприяв значній плинності трудових кадрів. Тривалий час домінувала така точка зору, що ця проблема була зумовлена в першу чергу матеріальними причинами. Сучасні дослідження свідчать, що низький рівень зарплати на підприємствах важкої промисловості України не завжди був домінуючим приводом до того, щоб залишити виробництво. Так, на Жданівському заводі «Азовсталь» 1949 р. відсоток дезертирів із щомісячною зарплатою до 400 крб. складав 18,3 %, в той час, як переважна більшість осіб, що залишили завод мали прибутки до 600 крб., таких було 29,6 %, та 32,3 % дезертирів із щомісячною зарплатою до 800 крб. В той же час 10,4 % та 9,4 % дезертирів «Азовсталі» мали щомісячно прибутки до 1000 крб. та понад 1000 крб. Серед дезертирів заводу переважали одинаки у до 30 років, тобто ті, хто проживав переважно у гуртожитках чи витрачав значну частку свого заробітку на оренду помешкання²⁰. Тогочасне дезертирство з підприємств мало місце серед всіх категорій робітників, незалежно від рівня оплати їхньої праці. Звісно, що низький рівень прибутків суттєво впливав на соціальні настрої робітників, але не завжди був домінуючим при зміні місця роботи. Отже, на наш погляд, головними факторами при зміні робітником місця роботи були житлово-побутові негаразди, а вже на другому плані були матеріальні нестатки.

Одним із головних критеріїв, що відображає рівень життя є стан споживання продуктів харчування у повоєнні роки. У цей період основним продуктом харчування був хліб, що користувався особливою повагою, адже був доступним і поживним. Так, наприклад, в сім'ях металургів щомісяця споживалося 11,3 кг пшеничного хліба на одного члена сім'ї, в той час, як шахтарі з'їдали 12,9 кг. Сім'ї працівників нафтової промисловості споживали 14 кг, а в сім'ях машинобудівників – 10,5 кг хліба щомісяця. Тобто, середньостатистична робітнича сім'я із чотирьох осіб у повоєнні роки споживала близько 50 кг хлібу²¹. Найбільше споживали недорогого житнього сорту хлібу сім'ї працівників із найнижчим рівнем прибутків, що було цілком закономірним явищем – дешеві сорти хліба були найбільш доступними за інші.

Важливе місце у харчовому раціоні робітничих сімей займала картопля. Так, згідно із статистичними дослідженнями, найбільший середньомісячний рівень споживання картоплі було виявлено в шахтарських сім'ях – 11,2 кг та в сім'ях працівників чорної металургії – 10,9 кг, в той час, як менше всіх купляли картоплю в сім'ях працівників нафтової промисловості – 8,5 кг. В цілому ж, в середньостатистичній робітничій сім'ї у повоєнні роки на одну особу припадало близько 124 кг картоплі²². Отже, поруч із хлібними виробами, картопля займала ключове місце у харчовому раціоні працівників важкої промисловості у перше повоєнне десятиліття. Стосовно такого незамінного джерела поповнення людського

організму натуральними білками та жирами, як м'ясопродукти, то ситуація тут була набагато гіршою. Наприклад, шахтарські сім'ї щомісяця більше їли м'яса птиці або дичини – близько 2,1 кг на одного члена сім'ї, трохи меншим цей показник був серед сімей працівників чорної металургії – 2 кг, та дещо нижче по робітничим сім'ям інших галузей важкої промисловості²³. Серед м'ясної продукції найбільшою популярністю користувалася яловичина та телятина. В середньому у 40-і роки пересічний робітник чи службовець важкої індустрії щороку купляв близько 9,1 кг цього м'яса. Меншим попитом користувалася свинина – в середньому приходилося близько 6 кг на одну особу щороку, а менш за все робітництво купляло баранини – 2,5 кг щороку. Менше за всіх споживали м'ясну продукцію працівники, річний прибуток яких не перевищував 600 крб.²⁴. Отже, переважна більшість робітників споживали м'ясопродуктів та м'яса значно менше за необхідне, хоча й більше за робітників решти галузей промисловості. Прибутки переважної більшості робітників не могли сприяти високому рівню споживання, а недостатнє виробництво м'ясомолочної продукції призводило до стабільно високих цін на неї. Так, протягом першого повоєнного десятиліття середня ціна на м'ясо знаходилась у діапазоні 30–60 крб. за кг²⁵. Саме ці явища, на нашу думку, суттєво впливали на тогочасний рівень життя українського робітництва. Цілком закономірним є те, що більший рівень споживання дешевих продуктів відмічався в сім'ях із невисоким рівнем прибутків, в той же час робітничі сім'ї, чий річний прибуток на одного члена сім'ї був вище за середній споживали менше недорогих продуктів, але мали значно різноманітніший харчовий раціон.

Споживання молока та молочних продуктів у повоєнні роки також було на низькому рівні. Найбільше цього корисного та поживного продукту щомісяця споживали в шахтарських сім'ях – 6,5 л на одного члена сім'ї, а найменше в нафтопереробній та нафтовидобувній – близько 5,6 л на душу²⁶. Ціни на молочні продукти (3–4 крб. за л.) свідчать, що їхня вартість була цілком прийнятною як для високооплачуваних категорій робітників, так і для працівників галузі із середнім рівнем прибутків. Проблема лежала в іншій площині. Ця продукція відносилися до категорії швидкопсувних продуктів, тому досить часто молоко просто не встигало дійти до робітничого столу внаслідок відсутності належних мобільних охолоджувальних та спеціальних ємкостей для зберігання. Окрім цього, спостерігався вкрай низький рівень повоєнного сільського господарства, як наслідок, виробництво молочної продукції у повоєнні роки серйозно відставало від реальних потреб, і саме звідси – незначний рівень споживання цього важливого продукту.

На кінець досліджуваного періоду середній рівень річного споживання основних продуктів харчування дещо підвищився. Картопля та овочі, як і раніше, були основними продуктами харчування і їхнє споживання залишилося практично незмінним. Але, попри стабільну позитивну динаміку (на початку 50-х рр. – 2 кг, середина 50-х – близько 3 кг), споживання м'яса та м'ясопродуктів в робітничих сім'ях все ще залишалося на низькому рівні. Споживання молока, у порівнянні із кінцем 40-х – початком 50-х становив близько 4 л на місяць, або 51,6 л на рік²⁷. Отже, рівень харчування у досліджуваний період залишався на низькому рівні.

Більшість українських робітників споживали доступні та відносно дешеві овочі, хлібні та макаронні вироби, а також протягом досліджуваного періоду дещо збільшилося споживання м'ясопродуктів та риби.

У 50-і роки позначилася тенденція до зміни типу харчування – поступовий перехід від хлібно-картопляного меню до більш різноманітного, більше насиченого жирами та вуглеводами, хоча все ще недостатнього. Також намітилися позитивні зрушення до незначного, але зростання якості і калорійності харчування, поступово змінювалося співвідношення між групами робітників, диференційованих за рівнем прибутків. Зростала кількість працівників із високим рівнем прибутків, в той час, як низькооплачувані категорії робітництва поступово скорочувалися, хоча у досліджуваний період саме таких робітників була більшість. Із поступовим, але незначним зростанням прибутків, що спостерігалось у 50-і роки, робітничі сім'ї стали більше витратити грошей на придбання основних продуктів харчування, хоча у повоєнні роки частка витрат на продовольство була високою.

Постає логічне запитання – чи було достатнім харчування працівників важкої промисловості України та їхніх сімей? Вищенаведені цифри та показники не можуть відобразити реальної щоденної потреби організму в їжі так, як це можуть зробити показники калорійності. Так, наприклад, добова кількість спожитих продуктів харчування середньостатистичного працівника промисловості у 1956 р. дорівнювала 2 689 калорій²⁸. Інститут харчування АН СРСР в середині 50-х рр. вирахував добову фізіологічну норму калорійності продуктів, яка дорівнювала в ті часи 3 053 калорій²⁹. Таким чином, середньостатистичний працівник важкої промисловості України харчувався значно гірше від офіційно визначеної фізіологічної норми, тобто харчувався недостатньо та неповноцінно, адже досить часто змушений був купляти не те, що важливіше, а те, що доступніше.

Придбання непродовольчих товарів та побутових послуг віднімало суттєву частку бюджету середньостатистичної робітничої сім'ї. Предмети побуту, одяг, взуття, керосин, сірники, посуд тощо – без цих речей життя неможливе. У повоєнні роки їхнє виробництво радянською промисловістю було значно нижче за попит на них. Тому всі ці предмети були дефіцитними та досить дорого коштували. Так, в державній торгівельній мережі жіноче пальто, у 40-і роки коштувало – 180 крб., кофта – 60 крб., чоловіче взуття – 70 крб., кепка – 30 крб., шкіряні черевики – 288 крб., валянки – 195 крб., 100 г туалетного мила – 4 крб., 400 грамів господарського мила – 5–20 крб., літр керосину – 2 крб.³⁰. Внаслідок тотального дефіциту було практично неможливо придбати промислові товари за вищенаведеними цінами у мережі державної торгівлі. На допомогу завжди приходила ринкова торгівля, яка була практично в кожному українському місті чи селищі. Але й ціни тут були в 2–3 рази вищі за державні. Протягом 40-х рр. на придбання непродовольчих промислових товарів йшло в середньому до 10–15 % від всіх прибутків. Частка промислових товарів, придбаних у спекулянтів-перекупників складала 30 %. У 50-і рр. відбулися певні позитивні зміни у державній торгівлі промисловими непродовольчими товарами, але дефіцит не вдалося ліквідувати і українське робітництво все одно зверталося до ринку. Так,

наприклад, протягом 1952–53 рр. близько 22 % від загальних витрат на придбання промтоварів припадало на тінювий сектор торгівлі. Аналогічною була ситуація і наступних років. 1954 р. цей показник дорівнював 24 %, а 1955 р. – 22 %³¹. Тобто кожне четверте придбання товару непродовольчої групи у повоєнні роки здійснювалося, як правило, у спекулянтів-перекупників. Закономірно, що найбільше купували промтоварів сім'ї працівників із високим щомісячним прибутком. Низький рівень споживання промислових товарів у досліджуваний період був пов'язаний із браком коштів, значна частка яких витрачалася на продукти харчування.

У зв'язку із вищенаведеними показниками фактичного рівня добробуту працівників важкої промисловості республіки постає проблема – чи існувала бідність в цьому середовищі? Як правило, бідність – це неспроможність підтримувати мінімальний фізіологічний рівень споживання, обумовлений фізіологічними, соціальними та культурно визначеними якісними нормами³². Одною із важливих критеріїв бідності є такий рівень життя, за якого половина, або більша частина індивідуального прибутку витрачається на продукти харчування³³. Як показали обстеження, лише 13 % робітничих сімей мали достатній рівень споживання, а 87 % витрачали на продукти харчування більше половини заробленого. Такими чином, у післявоєнні роки переважна більшість робітників та членів їхніх сімей недоїдали та голодували, не могли собі дозволити придбати нових предметів одягу чи взуття тощо, проживаючи в умовах абсолютної бідності. За приблизними підрахунками близько 900 тисяч – 1,2 млн. робітників та службовців перебували за межею бідності. Разом із сім'ями отримаємо 2,4 млн. працівників та членів їхніх родин. Але не їхня провина, що в ті надзвичайно важкі часи, насичені численними негараздами, вони проживали за межею бідності. Саме у цей період простежується нечуваний ентузіазм громадян, які прагнули якнайшвидше подолати жакливі наслідки війни, тим самим кожна родина сподівалась на щасливе мирне життя у майбутньому. Попри труднощі ціною надзвичайного напруження фізичних та моральних сил, українське робітництво не тільки відродило довоєнний рівень промисловості республіки, а й значно перевищило його.

¹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) – Київ, Інститут історії України НАН України. – 2003. – С. 10.

² Казанцев Б. Рост реальной заработной платы и доходов рабочих промышленности СССР в 1951–1958 гг. // История СССР. – 1966. – № 3.; Фигурнов С. Реальная заработная плата и подъем материального благосостояния трудящихся в СССР. – М.: «Соцэкгиз», 1960. – 199 с.

³ Ковпак Л. Вказана праця. – 230 с.; Хойнацька Л. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 232 с.; Її ж. Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 1999. – Вип. 3. – С. 130–142.

⁴ Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.; Ісайкіна О.

- Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945–1955 рр.) – Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, Київ, 2004. – 274 с.; *Лобода М.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950). – Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2007. – 234 с.
- ⁵ *Ковпак Л.* Вказана праця. – С. 10.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України) – Ф. 582. – Оп. 12. – Спр. 332. – Арк. 1–62.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4741. – Арк. 271.
- ⁸ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3093. – Арк. 57.
- ⁹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 2863. – Арк. 4.
- ¹⁰ Там само. – Оп. 23. – Спр. 4587. – Арк. 72.
- ¹¹ Там само. – Спр. 2359. – Арк. 7.
- ¹² Там само. – Оп. 31. – Спр. 193. – Арк. 132.
- ¹³ Там само. – Оп. 30. – Спр. 3456. – Арк. 6.
- ¹⁴ Ворошиловградская правда. 1950. – 24 червня.
- ¹⁵ Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. 11. – Оп. 4. – Спр. 57. – Арк. 23.
- ¹⁶ Там само. – Оп. 5. – Спр. 25. – Арк. 1–16.
- ¹⁷ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4626. – Арк. 82.
- ¹⁸ *Казанцев Б.* «Неизвестная» статистика уровня жизни рабочего класса (1952–1970) // Социологические исследования. 1993. – № 4. – С. 6.
- ¹⁹ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4587. – Арк. 84.
- ²⁰ *Алфьоров М.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.) – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – С. 104.
- ²¹ *Казанцев Б.* Вказана праця. – С. 10.
- ²² Там само. – С. 11.
- ²³ Там само. – С. 11.
- ²⁴ Центральный Государственный архив народного хозяйства (ЦГАНХ). Ф. 437. – Оп. 26. – Д. 201. – Л. 17.
- ²⁵ ДАЛО. – Ф. 25. – Оп. 9. – Спр. 21. – Арк. 11.
- ²⁶ ЦГАНХ. – Ф. 437. – Оп. 26. – Д. 381. – Л. 79.
- ²⁷ *Казанцев Б.* Вказана праця. – С. 11.
- ²⁸ ЦГАНХ. – Ф. 437. – Оп. 26. – Д. 520. – Л. 19.
- ²⁹ *Казанцев Б.* Вказана праця. – С. 13.
- ³⁰ Ворошиловградская правда, 1947. – 15 грудня.
- ³¹ *Казанцев Б.* «Частник» в сфере бытового обслуживания. // Социологические исследования. 1993. – № 11. – С. 52.
- ³² Соціологія: короткий енциклопедичний словник. / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Центр духовної культури, 1998. – С. 44.
- ³³ Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности / *Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В.* и др. – Киев, 1999. – С. 159.